

DOI [https://doi.org/10.32405/2218-7650-8\(37\)-125-135](https://doi.org/10.32405/2218-7650-8(37)-125-135)
УДК 37.014.53

Отич Олена Миколаївна,
доктор педагогічних наук, професор,
проректор з науково-методичної роботи
та міжнародних зв'язків
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-2686-2832>
ndi-direktor@ukr.net

ВИХОВАННЯ ЯК ДУХОВНЕ ПРЕОБРАЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. На основі аналізу наукових підходів до визначення сутності й соціальної місії виховання обґрунтовано його духовно-творчу природу як процесу духовного преображення особистості.

Здійснено порівняльний аналіз понять «перетворення» і «преображення», за результатами якого доведено, що вони близькі за змістом, але перше відображає зовнішні структурні зміни будь-яких об'єктів або зміни, детерміновані зовнішніми впливами («трансфігурація», «трансформація»), а друге характеризує внутрішні зміни безпосередньо сутності й змісту цих об'єктів («перевтілення», «переродження»). Вивчення визначень поняття «перетворення» у тлумачних словниках зумовило висновок, що воно означає «суттєві зміни форми і властивостей об'єкта», «зміну його зовнішнього вигляду» і стосується переважно соціальних процесів («соціальні», «економічні», «суспільні», «радикальні» та інші перетворення). Це поняття характеризує здебільшого реформаторські дії щодо зміни, модифікації, перебудови, переупорядкування соціальних процесів і явищ. До його синонімів належать: «злам», «реформа», «нововведення», «оновлення», «реорганізація», «перегляд», «ревізія», «переворот», «відновлення», «реставрація», «реконструкція», «видозміна», «удосконалення», «покращення», «перелицювання», «модифікація», «ремонт», «полагодження», «переінакшування» тощо.

Смисл поняття «преображення», представлений у словниках, означає «прийняття іншого образу», «абсолютну зміну образу» («зовсім змінитися») і стосується передусім особистості, характеризуючи безповоротні зміни її сутності, що стають наслідком одухотворення, духовного оновлення й піднесення цієї особистості. Синонімами до слова «преображення» є «воскресіння», «відродження», «оновлення», «перехід», «перестворення», «переродження» тощо.

Отже, якщо розглядати виховання як цілеспрямовану, спеціально організовану взаємодію вихователя і вихованця у виховному середовищі, яке характеризується певним рівнем духовності, то можна стверджувати, що ефективність цієї взаємодії буде досягнута лише тоді, коли вона зумовить не просто духовне *перетворення* цього середовища на основі його одухотворення, а й сприятиме внутрішньому переродженню – *преображенню* – суб'єктів виховної діяльності, які, одухотворяючи виховне середовище, також духовно змінюються і зростають.

Ключові слова: духовність; преображення; перетворення; сутнісні риси; виховання; вихователь; вихованець.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. На початку ХХІ століття у європейському і вітчизняному педагогічних колах розгорнулася дискусія щодо сутності виховання та його соціальної місії й необхідності взагалі. Одні з учасників дискусії, яскравим представником яких стала психоаналітик А. Міллер, категорично виступили проти виховання як соціального насильства над вихованцями. Натомість протиставили йому психотерапію як ефективний спосіб екстеріоризації і творчості, свободи й спонтанності, експресії та усвідомлення, автономії і рівності [3]. Інші учасники дискусії, серед яких і відомі українські вчені І. Бех, С. Гончаренко, О. Кононко, О. Рудницька та інші, обстоювали думку, що виховання – це важливий засіб соціалізації особистості, без нього людина не може стати повноцінним членом суспільства [2].

Причиною виниклої дискусії стали, на нашу думку, прорахунки у виховній діяльності педагогів, що зумовили неефективність їхніх виховних дій. Ці дії не лише не вплинули на вдосконалення особистості, діяльності й поведінки вихованців, а й навпаки: або залишили їх байдужими, або навіть спричинили спротив. Відтак випливає висновок: щоб досягти ефективності, виховний вплив має зумовлювати безповоротні й глибинні зміни внутрішнього світу вихованця і його особистості. Отже, виховання має стати процесом *преображення* особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню сутності виховання присвячено чимало праць вітчизняних і зарубіжних учених – представників теорії виховання (В. Бабанський, І. Бех, Б. Бітінас, М. Болдирев, М. Євтух, Й. Кевішас, О. Кононко, І. Мар'єнко, К. Чорна та інші), які обґрунтували теоретичні засади, визначили зміст, принципи, форми й методи виховної діяльності, розробили ефективні методики і технології її здійснення.

Натомість досі науковці не звертали спеціальної уваги на духовну природу виховання і не розглядали його як процес духовного

преображення суб'єктів виховної взаємодії, спрямованої на одухотворення виховного середовища. Саме це й зумовило мету нашої статті.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті – розглянути виховання як процес духовного преображення суб'єктів виховної взаємодії, спрямованої на одухотворення виховного середовища.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутність виховання як соціальної практики, спрямованої на вдосконалення особистості.
2. Порівняти зміст понять «преображення» і «перетворення».
3. Обґрунтувати сутність виховання як духовного преображення суб'єктів виховної взаємодії.
4. Виявити залежність його ефективності від здатності зумовлювати преображення особистості.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

До теоретичних засад дослідження належать теорія особистісно орієнтованого виховання І. Беха і концепція духовності виховання Й. Кевішаса.

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Аналіз наукової літератури, термінологічний аналіз, порівняння, узагальнення.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Проблеми виховання належать до найбільш складних у педагогіці, оскільки вони найважче піддаються розв'язанню, вимірюванню ефективності через відтермінованість у часі і, буває, неявність виховного впливу, необхідність його «визрівання» у глибинах внутрішнього світу особистості. Утім, виховання завжди було надзвичайно важливими для існування народів і націй, оскільки саме воно забезпечувало духовну наступність поколінь, а також збереження етнічної, національної та культурної ідентичності. У кожного народу історично склалася своя виховна система і власне розуміння сутності виховання.

Так, в українців, за результатами дослідження В. Скуратівського, зміст поняття «виховання» пов'язаний з народним звичаєм не показувати чужим людям немовля, допоки його не охрестять. Ще прадавні слов'яни «ховали», «переховували» новонароджену дитину, покриваючи її колиску мережаним покривальцем і тим самим оберігаючи її від злого ока, щоб не зурочили і не

нанесли їй шкоди [8]. Це був цілком природний та закономірний підхід, адже дитину в народній педагогіці вважали надзвичайно вразливою, тому вона потребувала особливої опіки доти, доки не підросте й не стане міцнішою й самостійнішою.

У росіян зміст відповідного поняття «воспитание» пов'язаний з вигодовуванням немовляти, яке «з молоком матері» вбирало в себе найголовніші людські й національні цінності, норми і правила поведінки у суспільстві. Тому й вихователів дітей у слов'янських общинах називали *годувальницями (годувальниками – воспитателями)* або *печальниками*. Педагогічна функція *печалювання* передбачала турботу, опікування вихователів здоров'ям дитини, а також створення необхідних умов для розвитку в неї якостей, необхідних для того, щоб вона стала повноцінним членом людської спільноти [4, с. 41].

У сучасній педагогічній думці виховання розглядається як процес цілеспрямованого педагогічного впливу, мета якого – накопичення вихованцем необхідного для життя в суспільстві соціального досвіду й формування в нього прийнятої у суспільстві системи цінностей [5].

Ці цінності, інтегруючись, утворюють аксіосферу сучасного виховання – той контекст, «духовний розсіл» (якщо адаптувати поняття В. Шаталова «педагогічний розсіл» до проблем розвитку духовності виховання), занурюючись у який особистість «просочується» духовними цінностями, вбирає їх у себе, інтерналізує і таким чином одухотворюється ними, а внаслідок цього змінює свою сутність – преображається. Ось чому виховання у своєму духовному сенсі, на нашу думку, – це *преображення* особистості вихованця, в якому змінюються на краще його духовні якості й зростає його духовний потенціал.

Виховання як духовне преображення особистості

Значення слова «преображення» розкрито в Тлумачному словнику Ушакова як «дія щодо зміни». У Словнику символів «преображення» означає «прояв божественності чи божественних сил (видима форма божественної природи Христа)». Словник російських синонімів подає категорію «преображення» як «метаморфозу, зміну, пертурбацію, переродження». В Етимологічному словнику «преображення» трактується як словотворча калька (грец. *metamorphōsis* – «образ, метаморфоза»).

Плеяда богословів з-поміж, яких Косма Маюмський і Юстин Попович, досліджуючи сутність християнського дванадцятого свята Преображення Господнього, вважали, що під час Преображення перетворилося все людське єство, оскільки Бог, ставши людиною, «очистив» Божий образ кожної людини, видаляючи з нього «осад» первородного гріха:

«Невимовно явив на Фаворі неприступне світло, Владика Христос сповнив творіння радістю і обожив людей».

Підтверджує значення «преображення» як кардинальної зміни людської природи і словотвірний аналіз цього іменника, який засвідчує, що він утворився від злиття кореня «образ» (де відбулося чергування *з* із *ж*) з префіксом «пре-», який може означати вищий ступінь чого-небудь (**перевага, премудрість** тощо) або **перехід** з одного стану в інший, **переміну** вигляду, **перетворення** образу; суфіксом «-енн-», який позначає назву дії (віддієслівний іменник (девербатив)) і закінчення «-я». Таким чином, іменник «преображення» означає таку безповоротну зміну образу, яка робить його якісно іншим, кращим або істинним, очищеним від усього тимчасового, наносного (згадаємо перетворення Христа перед апостолами Петром, Іоанном та Яковом на горі Фавор, де Він постав перед ними у Своєму справжньому вигляді).

І навпаки, якщо зміна образу відбувається у зв'язку з негативними причинами, то говорять не про його *преображення*, а про **спотворення**, наприклад: «гнів (страх) *спотворив* обличчя людини». При зміні образу на гірший використовують також не слово «преображення», а «перетворення», «зміна». Прикладом тому може слугувати уривок з повісті М. Гоголя «Страшна помста», де розповідається про перетворення чаклуна: «Піднявши ікони вгору, осавул готувався сказати коротку молитву... як раптом закричали перелякавшись діти, які гралися на землі; а слідом за ними позадкував народ, і всі з острахом показували пальцями на козака, що стояв посеред них. Хто він такий – ніхто не знав. Але вже він протанцював на славу козачка і вже встиг насмішити натовп навколо себе. Коли ж осавул підняв ікони, враз усе обличчя його *змінлося*: ніс виріс і схилився набік, замість карих застрибали зелені очі, губи засиніли, підборіддя затремтіло і загострилося, як спис, з рота вибігло ікло, позаду голови виріс горб, і став козак – стариганом» [10].

Чинники духовного преображення учасників виховного процесу

Духовне преображення учасників виховного процесу відбувається під впливом трьох чинників:

1. особистості вихователя як духовного наставника (певною мірою – духівника);
2. особистості вихованця, який сприймає, ігнорує або чинить опір духовному впливу педагога;
3. духовності середовища, де відбувається виховний процес: чи то буде освітній заклад взагалі, чи міжособистісна взаємодія учасників цього процесу зокрема.

Духовність розглядається при цьому як якість особистості суб'єктів виховного процесу, яка, екстраполюючись у його площину, трансформується в

сутнісну доміную педагогічної взаємодії вихователя і вихованця, пронизує і наповнює смислом і значенням зміст цієї взаємодії, зумовлює вибір цілей, форм, методів, способів і стилів її реалізації, сприяючи тим самим одухотворенню освітнього середовища і внутрішнього світу учасників виховного процесу.

З огляду на це, *духовність виховного середовища* ми розуміємо як вираження єдності особистісного та соціального духовних потенціалів, що відкриває перед людиною можливість включити себе як суб'єкта творення середовища у процес становлення власної особистості [9].

Результат занурення вихованця у духовне виховне середовище – зростання його духовності через «піднесення» його особистості вихователем і розвиток його здатності одухотворювати навколишнє середовище в процесі його творення.

Термінологічний аналіз понять «преображення» і «перетворення» у контексті проблеми духовного переродження суб'єктів виховної взаємодії

Визнання духовно-творчої природи виховання створює основу для обґрунтування його сутності як процесу духовного переродження особистості, докорінної і безповоротної її зміни на краще під час одухотворення виховного середовища. І тут виникає необхідність пошуку й визначення поняття, яке адекватно відобразить цю сутність.

Наукові розвідки в цьому напрямі зумовили виникнення нової дискусії навколо доцільності вживання понять «преображення» чи «перетворення» стосовно учасників виховного процесу, які спільно одухотворюють виховне середовище.

Здійснивши порівняльний аналіз понять «перетворення» і «преображення», ми з'ясували, що вони близькі за змістом, але перше відображає зовнішні структурні зміни будь-яких об'єктів або зміни, детерміновані зовнішніми впливами («трансфігурація», «трансформація»), а друге характеризує внутрішні зміни самої сутності й змісту цих об'єктів («перевтілення», «переродження»).

Вивчення визначень поняття «перетворення» у тлумачних словниках зумовило висновок, що воно означає «суттєві зміни форми і властивостей об'єкта», «зміну його зовнішнього вигляду» і стосується переважно соціальних процесів («соціальні», «економічні», «суспільні», «радикальні» та ін. перетворення). Це поняття характеризує здебільшого реформаторські дії щодо зміни, модифікації, перебудови, переупорядкування соціальних процесів і явищ. До його синонімів належать: «злам», «реформа», «нововведення», «оновлення», «реорганізація», «перегляд», «ревізія», «переворот», «відновлення», «реставрація», «реконструкція», «видозміна», «удосконалення»,

«покращення», «перелицювання», «модифікація», «ремонт», «полагодження», «переінакшування» тощо [7].

Смисл поняття «преображення», представлений у словниках, означає «прийняття іншого образу», «абсолютну зміну образу» («зовсім змінитися») і стосується передусім особистості, характеризуючи безповоротні зміни її сутності, що стають наслідком її одухотворення, духовного оновлення і піднесення. Синонімами слова «преображення» слугують «воскресіння», «відродження», «оновлення», «перехід», «перестворення», «переродження» тощо [6].

Розуміння виховання як духовного преображення особистості в процесі одухотворення нею освітнього середовища актуалізує необхідність виявлення механізмів реалізації цього процесу. Такими механізмами можна вважати катарсис і духовне піднесення особистості суб'єктів освітньої діяльності на основі прилучення їх до Високого (піднесеного), Прекрасного і Доброго. Ці механізми проявляються в зіставленні вихованцями свого реального «Я-духовного» з ідеальним «Я-духовним», виявленні невідповідності цих «Я» і в подальших діях щодо самовдосконалення своїх духовних якостей. До етапів духовного преображення особистості належать: самоспоглядання – виявлення й оцінювання своїх негативних якостей – самоосуд – усвідомлення необхідності позбутися цих якостей – каяття (покаяння + зречення негативних якостей) – самозміна, в результаті чого відбувається безповоротна зміна особистості на краще, яка робить її якісно іншою в духовному сенсі.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Отже, якщо розглядати виховання як цілеспрямовану, спеціально організовану взаємодію вихователя і вихованця у виховному середовищі, що характеризується певним рівнем духовності, то можна стверджувати, що ефективність цієї взаємодії буде досягнута лише тоді, коли вона зумовить не просто духовне *перетворення* цього середовища на основі його одухотворення, а сприятиме внутрішньому переродженню – *преображенню* – суб'єктів виховної діяльності, які, одухотворяючи виховне середовище, також духовно змінюються і зростають.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальших наукових пошуків ми пов'язуємо з виявленням педагогічних умов преображення учасників виховної взаємодії у процесі одухотворення освітнього середовища.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Н. В. Гоголь, *Собрание сочинений в девяти томах*. [Електронний ресурс]. Москва, Россия: Русская книга, 1994, т. 1. Доступно: <http://rushist.com/index.php/rus-literature/4415-gogol-strashnaya-mest-chitat-onlajn>.
- [2] О. Л. Кононко, Виховання // *Енциклопедія освіти*; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ, Україна: Юрінком Інтер, 1040 с., С. 87–88, 2008.
- [3] А. Миллер, *Вначале было воспитание*. Москва, Россия: Академ. проект, 2014, 296 с.
- [4] О. М. Отич, *Мистецтво у розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання: у 3-х ч.* Полтава, Україна: ІнтерГрафіка, 2006, ч. 2: Лекції з педагогіки, 152 с.
- [5] *Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: учебник* / С. О. Смирнова, Ред. – 4-е изд., испр. Москва, Россия: Академия, 2001, 512 с.
- [6] «Преобразование», *Карта слов и выражений русского языка*. [Электронный ресурс].
Доступно: <https://kartaslov.ru/%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D1%8B-%D0%BA-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%83/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
- [7] «Преобразование», *Карта слов и выражений русского языка*. [Электронный ресурс].
Доступно: <https://kartaslov.ru/%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D1%8B-%D0%BA-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%83/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
- [8] В. Т. Скуратівський, *Берегиня: художні оповіді, новели*. Київ, Україна: Радянський письменник, 1988, 278 с.
- [9] *Ugdymo dvasingumo raida: kolektyvinė monografija* / Development of Spirituality of Education. Collective monograph / Sudarė ir parengė J. Kievišas. Vilnius: leidykla «Žuvėdra», 2016, 304 p.

EDUCATION AS A SPIRITUAL TRANSFIGURATION OF PERSONALITY

Olena Otych,

Habilitated Doctor in Pedagogical Sciences, Professor,

Vice-rector for Scientific and Methodical Work

and International Relations of

SIHE «University of Educational Management».

Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-2686-2832>

ndi-direktor@ukr.net

Abstract. Based on the analysis of scientific approaches to define the essence and social mission of education, its spiritual and creative nature is substantiated as a process of spiritual transfiguration of personality.

A comparative analysis of the concepts of «transformation» and «transfiguration» was performed with the proven results that they are close in content, but the first one reflects the external structural changes of any objects or changes determined by external influence, and the latter one characterizes the internal changes of the very nature and content of these objects («regeneration», «revival»).

The study of the definitions of the concept of «transformation» in the explanatory dictionaries led to the conclusion that it means «significant changes in the form and properties of the object», «change of its appearance» and relates mainly to social processes («social», «economic», «public», «radical» and other transformations). This concept describes the reformist actions in relation to change, modification, re-structuring, reorganization of social processes and phenomena. Its synonyms are «shift», «reform», «innovation», «renovation», «reorganization», «review», «revision», «overturn», «restoration», «reconstruction», «modification», «improvement», «restyling», «revision», «modification», «alteration», «repair», «remolding», etc.

The meaning of the «transfiguration» concept as represented in the dictionaries, means «the adoption of a different image», «absolute change of image» («complete change») and relates primarily to the personality, characterizing irreversible changes in one's nature, which are the result of one's spiritualization, spiritual renewal and elevation. Synonyms for the word «transfiguration» are «resurrection», «revival», «renewal», «metamorphosis», «transition», «re-creation», etc.

Consequently, if we consider education as a purposeful, specially organized interaction between the educator and the student in an educational environment characterized by a certain level of spirituality, then it can be argued that the effectiveness of this interaction will be achieved only when it determines not only the spiritual *transformation* of this environment on the basis of its spiritualization, but it will contribute to internal regeneration – *transfiguration* – of the subjects of educational activity, who by spiritualizing the educational environment spiritually change and grow.

Key words: spirituality, transfiguration, transformation, essential characteristics, education, educator, student.

ВОСПИТАНИЕ КАК ДУХОВНОЕ ПРЕОБРАЖЕНИЕ ЛИЧНОСТИ

Отич Елена Николаевна,

доктор педагогических наук, профессор,
проректор по научно-методической работе
и международным связям
ГЗВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-2686-2832>
ndi-direktor@ukr.net

Аннотация. На основе анализа научных подходов к определению сущности и социальной миссии воспитания обоснованно его духовно-творческую природу как процесса духовного преобразования личности.

Осуществлен сравнительный анализ понятий «преобразование» и «преображение», по результатам которого доказано, что они близки по смыслу, но первое отражает внешние структурные изменения любых объектов или изменения, детерминированные внешними воздействиями («трансфигурация», «трансформация»), а второе характеризует внутренние изменения самой сущности и смысла этих объектов («перевоплощение», «перерождение»).

Изучение определений понятия «преобразование» в толковых словарях обусловило вывод, что оно означает «существенные изменения формы и свойств объекта», «изменение его внешнего вида» и касается преимущественно социальных процессов («социальные», «экономические», «общественные», «радикальные» и др. преобразования). Это понятие характеризует в большей степени реформаторские действия по изменению, модификации, перестройке, переупорядочению социальных процессов и явлений. Его синонимами являются «излом», «реформа», «нововведение», «обновление», «реорганизация», «просмотр», «ревизия», «переворот», «восстановление», «реставрация», «реконструкция», «видоизменение», «усовершенствование», «улучшение», «перелицовка», «модификация», «ремонт», «исправление», «переименование» и другие.

Смысл понятия «преображение», представленный в словарях, означает «принятие другого образа», «абсолютное изменение образа» («совсем измениться») и касается прежде всего личности, характеризуя необратимые изменения ее сущности, которые становятся следствием ее одухотворения, духовного обновления и подъема. Синонимами к слову «преображение» являются «воскресение», «возрождение», «обновление», «переход», «пересоздание», «перерождение» и другие.

Итак, если рассматривать воспитание как целенаправленное, специально организованное взаимодействие воспитателя и воспитанника в воспитательном среде, характеризующейся определенным уровнем духовности, то можно утверждать, что эффективность этого взаимодействия будет достигнута только тогда, когда она обусловит не просто духовное преобразование этой среды на основе ее одушевления, но и поспособствует внутреннему перерождению – преобразению – субъектов воспитательной деятельности, которые, одухотворяя воспитательную среду, тоже духовно изменяются и растут.

Ключевые слова: духовность; преобразование; преобразование; сущностные черты; воспитание; воспитатель; воспитанник.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] N. V. Gogol', *Sobranie sochinenij v devyati tomah*. [Elektronnij resurs]. Moskva, Rossiya: Russkaya kniga, 1994, t. 1. Dostupno : <http://rushist.com/index.php/rus-literature/4415-gogol-strashnaya-mest-chitat-onlajn>.
- [2] O. L. Kononko, *Vykhovannia // Entsyklopediia osvity; holov. red. V. H. Kremen*. Kyiv, Ukraina: Yurinkom Inter, 1040 s., s. 87–88, 2008.
- [3] A. Miller, *Vnachale bylo vospitanie*. Moskva, Rossiya: Akadem. proekt, 2014, 296 s.
- [4] O. M. Otych, *Mystetstvo u rozvytku tvorchoi indyvidualnosti maibutnoho pedahoha profesiinoho navchannia: navch.-metod. kompl.: u 3-kh ch*. Poltava, Ukraina: InterHrafika, 2006, ch. 2: Lektsii z pedahohiky, 152 s.
- [5] *Pedagogika: pedagogicheskie teorii, sistemy, tekhnologii: uchebnik / S. O. Smirnova, Red. – 4-e izd., ispr.* Moskva, Rossiya: Akademiya, 2001, 512 s.
- [6] «Preobrazhenie», *Karta slov i vyrazhenij russkogo yazyka*. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://kartaslov.ru/%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D1%8B-%D0%BA-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%83/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
- [7] «Preobrazovanie», *Karta slov i vyrazhenij russkogo yazyka*. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://kartaslov.ru/%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D1%8B-%D0%BA-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%83/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
- [8] V. T. Skurativskyi, *Berehynia: khudozhni opovidi, novely*. Kyiv, Ukraina: Radianskyi pysmennyk, 1988, 278 s.
- [9] *Ugdymo dvasingumo raida: kolektyvinė monografija / Development of Spirituality of Education. Collective monograph / Sudarė ir parengė J. Kievišas*. Vilnius: leidykla «Žuvėdra», 2016, 304 p.